

12. Скалабан В.В. В это суровое и важное время: Максим Богданович в Минске – В.В. Скалабан // Неман. – 1981. - № 12.. – С. 141-149.

13. Станкевіч Ад. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення / Ад. Станкевіч. – Вільня: «Шляху моладзі», 1934. – 127 с.

14. Шашкевич Н.С. Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии: 1917-1925 / Н.С. Шашкевич. – Минск: Изд-во Университетское, 1985. – 303 с.

15. Шчаўлінскі М. Б. Развіццё культуры Беларусі (1863-1917) / М.Б. Шчаўлінскі. – Мінск: “БДАТУ”, 2013. – 124 с.

16. Турук Ф. Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. – Москва: Типография «Под/отдела Инвалидов», 1921. – 143 с.

ВОІНСКІЯ НЕКРОПАЛІ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЕ МЯДЗЕЛЬСКАГА РАЁНА

Якубінская А. Дз.,

Мінск, БНТУ

Шлях да адраджэння ў нашай краіне памяці гістарычных месцаў Першай сусветнай вайны надзвычай нялёгка, ён суправаджаецца дзесяцігоддзямі забыцця і абьякавасці. Адным з самых драматычных вынікаў гэтай вайны з’яўляецца мноства безымянных брацкіх магіл рускіх воінаў, некропаляў нямецкіх воінаў і змешаных пахаванняў, якія з’яўляюцца не толькі мемарыяламі памяці, але і своеасаблівымі сімваламі прымірэння. Як аб’екты гісторыка-культурнай спадчыны воінскія некропалі і Рускай імператарскай арміі, і аўстра-венгерскіх, і нямецкіх воінаў з’яўляюцца роўназначнымі. Бо людзі, спыняючыся ля воінскіх пахаванняў, заўжды ўспамінаюць не толькі пра свае пакуты, яны думаюць пра ахвяры іншых краін.

Вядома, што на тэрыторыі Беларусі знаходзіцца не менш за трыста месцаў воінскіх пахаванняў Першай сусветнай вайны, з іх больш за 90 расійскіх, каля 120 нямецкіх і аўстра-венгерскіх, каля 60 змешаных (расійскіх, нямецкіх і аўстра-венгерскіх) [3, с. 22]. Частка пахаванняў застаецца невядомай, частка страчана назаўжды, памяць аб некаторых жыве толькі ва ўспамінах мясцовых жыхароў. Пахаванні абодвух бакоў размяшчаюцца ўздоўж усёй былой лініі

фронту і сёння зафіксаваны на тэрыторыі Віцебскай, Мінскай, Гродзенскай і Брэсцкай абласцей Рэспублікі Беларусь.

Першыя мерапрыемствы па ўладкаванні пахаванняў Першай сусветнай вайны пачаліся яшчэ ў 1920-я гады. Міжнародныя абавязальствы аб ушанаванні памяці паўшых воінаў і, ў сувязі з гэтым, падтрыманні ў належным парадку воінскіх пахаванняў былі зацверджаны артыкуламі № 225 і № 226 Версальскага мірнага дагавора ад 28.06.1919 г. Артыкулы абавязвалі паважаць і падтрымліваць магільны салдатаў пахаваных на тых ці іншых тэрыторыях, перадаваць інфармацыю аб лакалізацыі і колькасці пахаванняў, дапамагаць спецыяльным камісіям у састаўленні і перадачы спісаў загінуўшых з інфармацыяй, неабходнай для ідэнтыфікацыі астанкаў, таксама прадугледжвалася неабходнасць задавальнення просьбаў аб перапахаванні загінуўшых воінаў згодна з нацыянальным заканадаўствам той краіны, дзе яны знаходзіліся [4, с. 82]. На тэрыторыі Заходняй Беларусі праца па нагляду за воінскімі пахаваннямі ажыццяўляла Міністэрства грамадскіх работ Польшчы, паводле распараджэння польскага ўраду ад 27.08.1922 г. [3, с. 17]. Акрамя таго, грамадскія арганізацыі, органы гарадскога і сельскага самакіравання, царкоўныя структуры розных канфесій, мясцовыя жыхары, замежныя таварыствы і грамадзяне (асабліва нямецкія) за перыяд з 1921 па 1939 гады праводзілі належныя мерапрыемствы для захавання і добраўпарадкавання воінскіх пахаванняў незалежна ад іх дзяржаўнай прыналежнасці [3, с. 22]. Такім чынам, адбывалася даволі добра арганізаваная міжнародная дзейнасць па добраўпарадкаванні воінскіх пахаванняў. У межах гэтай дзейнасці драўляныя крыжы былі зменены на індывідуальныя бетонныя надмагіллі, якія былі некалькіх відаў: пліты ў выглядзе стылізаванага крыжа, пліты квадратнай формы, вертыкальныя бетонныя крыжы. Згодна з тагачаснымі міжнароднымі правіламі, незалежна ад нацыянальнай прыналежнасці пахаванага воіна надпісы з крыжоў пераносіліся на бетоннае надмагілле на мове той краіны, дзе знаходзілася пахаванне [2, с.671]. Пэўных патрабаванняў для афармлення воінскіх некропаляў не існавала. На германскіх і змешаных некропалях усталяваліся абеліскі, мемарыялы з каменя і бетона. Работа па перапахаванні і добраўпарадкаванні воінскіх пахаванняў Першай сусветнай вайны на тэрыторыі СССР практычна не праводзілася. У сувязі

з гэтым выключэнне складаюць усталяваныя пасля Вялікай Айчыннай вайны і ў канцы 1980-х гг. помнікі на чатырох брацкіх магілах рускіх воінаў у Мядзельскім раёне. У 1990-я гады ініцыятарамі ўсталявання мемарыяльных знакаў становяцца мясцовыя жыхары. У 1995 г. сфарміраваўся 52-гі асобны спецыялізаваны пошукавы батальён (дзейнічае пры Упраўленні па ўвекавечанню памяці абаронцаў Айчыны і ахвяраў вайны Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь), які займаецца пошукам, экзгумацыяй і перапахаваннем астанкаў, вызначэннем межаў воінскіх пахаванняў [11, с. 127]. Пачатак працэсу пашпартызацыі воінскіх пахаванняў перыяду Першай сусветнай вайны паклала пастанова Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь ад 22.10.2003 г. “Аб зацвярджэнні інструкцыі аб парадку дзяржаўнага ўліку воінскіх пахаванняў у Рэспубліцы Беларусь” [11, с. 134]. Важную работу па аднаўленню і дабраўпарадкаванню воінскіх пахаванняў вядзе Народны саюз Германіі з сярэдзіны 1990-х гадоў. Намаганнямі гэтага саюза і валанцёрскай моладзі было адноўлена і ўладкавана каля 35 воінскіх некропаляў [10, с. 10].

У Мядзельскім раёне Мінскай вобласці дакладна вызначана 20 месцаў воінскіх пахаванняў, сярод іх 7 брацкіх магіл воінаў Рускай імператарскай арміі, 12 месцаў пахаванняў нямецкіх салдат і афіцэраў, 1 некропаль са змешанымі пахаваннямі. Большасць воінскіх пахаванняў ў Мядзельскім раёне Мінскай вобласці з’явілася вясной 1916 г., бо адной з самых драматычных падзей Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі сталася наступленне вайсковых частак Рускай імператарскай арміі вясной 1916 г. у раёне возера Нарач, якое ў гістарычнай літаратуры атрымала назву Нарачанская (Нарацкая) аперацыя. Тэрміны правядзення аперацыі 18 (5) – 30 (17) сакавіка 1916 г. Мэтай наступлення і далейшага прарыву германскіх умацаванняў з’яўлялася дапамога саюзнікам (французскай арміі), што вялі цяжкія абарончыя баі падчас Вердэнскай аперацыі. Пасля спынення Свянцянскага прарыву ўвосень 1915 г. на Усходнім фронце амаль адсутнічалі баявыя дзеянні мабільнага характару, і вайна набыла пазіцыйны характар. Паўсюль былі ўзведзены палявыя ўмацаванні, таму характар аперацыі ўяўляў сабой прарыв жалезабятонай фартыфікацыі ва ўмовах пастаянных контратак нямецкіх вайсковых частак, якія суправаджаліся выкары-

станнем атрутных газавых сродкаў. У выніку, адцягнуўшы на сябе значныя рэзервы праціўніка, прасунуўшыся за 12 дзён на дзесяць кіламетраў у заходнім накірунку, 2-я армія здолела аблегчыць становішча саюзнікаў – наступленне немцаў пад Вердэнам спынілася. Згодна з апублікаванымі дадзенымі людскія страты 2-й арміі склалі 77427 салдат і 1018 афіцэраў (чвэрць асабовага саставу арміі да пачатку аперацыі) [8, с. 320]. Людскія страты нямецкага боку дакладна не высветлены і ацэньваюцца прыкладна ў трыццаць-сорак тысяч чалавек [3, с. 16]. Пазіцыйная вайна на тэрыторыі Беларусі працягвалася да 15 снежня 1917 г., а акупацыя да 3 сакавіка 1918 г.

У адпаведнасці з дадзенымі аб размяшчэнні 2-й арміі можна меркаваць, што ў брацкіх магілах рускіх воінаў і на змешаным некропалі верагодна пахаваны салдаты 1-га, 27-га армейскіх, 1-га сібірскага і 7-га кавалерыйскага карпусоў пад камандаваннем генерала М.М. Пляшкова, 34-га армейскага і 4-га сібірскага карпусоў пад камандаваннем генерала Л.О. Сірэліуса, 5-га, 36-га, 3-га сібірскіх карпусоў і уральскай казацкай дывізіі пад камандаваннем генерала П.С. Балуева [7, с. 60-61]. Воінаў Рускай імператарскай арміі, якія загінулі (памерлі) падчас баявых дзеянняў, харанілі згодна з праваслаўным пахавальным абрадам, над магіламі ўсталёўвалі драўляныя крыжы. Абавязкамі мясцовых святароў была праца па ўладкаванні брацкіх могілнікаў і будаўніцтва памінальных капліц [9, с. 693]. Напрыклад, у царкоўна-прыходскім летапісе пратаірэя Паўла Сасноўскага, што служыў у прыходзе Прарока Іллі ў в. Нарач амаль 50 гадоў, змешчаны запісы аб пахаванні воінаў Малаяраслаўскага, Новаторжскага, Вяземскага, Старарускага палкоў 29-й дывізіі [1, с. 436].

Некропалі, дзе пахаваны воіны Рускай імператарскай арміі маюць шэраг агульных рыс. Па-першае, магілы рускіх салдат лакалізаваны пераважна ва ўсходнім накірунку ад возера Нарач. Гэта магілы ў вёсках Чарэмшыцы, Вузла, Княгінін, Брусы, Баяры, Мінчакі, Навасёлкі. Па-другое, усе месцы пахаванняў абазначаны як брацкія магілы, што дае падставы лічыць, што воіны магілі загінуць амаль адначасова, ці то падчас актыўных баявых дзеянняў вясной 1916 г., ці то ў выніку газавых атак праціўніка. Па-трэцяе, з вялікай доляй верагоднасці можна сцвярджаць, што колькасць пахаваных воінаў вызначана прыблізна, у большасці брацкіх магіл пахавана

больш за сто загінуўшых. Так, на помніку ў Чарэмшыцах адзначана, што там пахавана 700 рускіх салдат, на грамадзянскім могільніку ў в. Вузла пахавана 45 воінаў, на грамадзянскім могільніку ў в. Княгінін 2500 воінаў, за 0,3 км на паўночны ўсход ад в. Брусы ў брацкай магіле пахавана 400 воінаў, на могілках у Навасёлках пахавана каля 100 воінаў, на могілках у в. Мінчакі пахавана 100 воінаў, якія памерлі ў шпіталі пасля ранення ў 1916 г., ля в. Баяры колькасць пахаваных воінаў на помніку не адзначана. Па-чацвертае, на ўсіх месцах пахаванняў усталяваны мемарыяльныя помнікі, якія ўяўляюць сабой вялікія камяні з прымацаванымі да іх шыльдамі з надпісамі на рускай мове прыкладна аднолькавага зместу: указана колькасць пахаваных рускіх салдатаў, што загінулі падчас Першай сусветнай вайны ў ходзе Нарачанскай аперацыі 1916 г. Па-пятаяе, на ўсіх мемарыяльных помніках прозвішчы і імёны загінуўшых адсутнічаюць і магілы безымянныя.

Некаторыя некропалі рускіх воінаў маюць шэраг асаблівасцяў. Так, на некропалі ля вёскі Баяры ўсталяваны металічны крыж, абнесены металічнай агароджай і вялікі камень. Мемарыяльная пліта мае надпіс на беларускай мове, у якім адзначана, што месца пахавання ўладкавана мясцовым жыхаром А.С. Бяляўскім. Ля некропалі ў в. Навасёлкі знаходзіцца адзінкавае пахаванне мясцовай жыхаркі Алены Берняковіч, датаванае 1985 г. Згодна з мясцовай легендай, якую можна і сёння пачуць ад мясцовых жыхароў, дзяўчына ў трынаццацігадовым узросце працавала ў ваенным шпіталі, што знаходзіўся побач з вёскай, закахалася ў параненага салдата, які неўзабаве памёр, жанчыну пахавалі побач з некропалем згодна з яе заповітам. На некропалі ля в. Чарэмшыцы ўсталяваны драўляны крыж на падставе, якая ўпрыгожана георгіеўскай стужкай. На шэрагу брацкіх магіл рускіх воінаў мемарыяльныя знакі былі ўстаноўлены яшчэ ў савецкі перыяд. На брацкіх магілах ў вёсках Брусы, Чарэмшыцы і Вузла мемарыяльныя помнікі былі ўсталяваны пасля заканчэння Вялікай Айчыннай вайны мясцовымі органамі ўлады, на самай вялікай ў Мядзельскім раёне брацкай магіле ў в. Княгінін у канцы 1980-х гг. з ініцыятывы прыватных асоб і мясцовай адміністрацыі на грамадзянскім могільніку быў усталяваны мемарыяльны знак [2, с. 672]. Брацкія магілы ў вёсках Брусы, Вузла, Княгінін атрымалі статус помнікаў гісторыі і культуры Беларусі

яшчэ ў 1987 г. [6, с. 69-78]. Далучэнне брацкіх магіл рускіх салдат 1916 г., што знаходзяцца ля вёсак Брусы, Вузла, Чарэмшыцы, да Дзяржаўнага спісу гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь было зацверджана пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь № 578 ад 14.05.2007 г., згодна з ёй брацкім магілам нададзены статус гісторыка-культурных каштоўнасцей рэгіянальнага значэння [5, с. 564-571].

На тэрыторыі Мядзельскага раёна вядома 12 некропаляў нямецкіх салдат і афіцэраў, якія знаходзяцца ў в. Буйкі (2 пахаванні), в. Варашылкі, п. Засвір, в. Ідоліна, в. Карабаны, в. Калодна, в. Канстанцінава, курортным пасёлку Нарач, в. Пронькі (3 пахаванні). Згодна з успамінамі мясцовых жыхароў яшчэ адзін некропаль знаходзіцца ў в. Пасынкі, на сёняшні дзень страчаны. “Чорнымі капальнікамі” знішчаны пахаванні ля в. Лотва. На змешаным некропалі і некропалях германскіх салдат і афіцэраў пахаваны воіны 115 пяхотнай дывізіі у складзе 136-га, 171-га палкоў, 40-га рэзервовага, частак 22-га драгунскага і 229 артылерыйскага палкоў, 31-й пехотнай дывізіі ў складзе 166-га, 174-га, 70-га палка, частак 31-га, 67-га, і 155-га артылерыйскіх палкоў, 1-й роты 27-га піянерскага батальёна, 21-га батальёна пешай артылерыі, батальёна цяжкага артылерыйскага палка, каманды лыжнікаў, 75-й рэзервовай дывізіі ў складзе 249-га, 250-га, 251-га рэзервовага палка, 75-га цяжкага рэзервовага палка, 38-га цяжкага артылерыйскага батальёна, 45-га рэзервовага эскадрона, 75-й рэзервовай піянерскай роты [7, с. 44-45].

Германскія некропалі, як і рускія, маюць шэраг агульных і адметных рыс. Па-першае, магілы германскіх салдат лакалізаваны на заходнім накірунку ад возера Нарач. Па-другое, германскія некропалі маюць індывідуальныя надмагільныя пліты, на многіх з іх чытаюцца надпісы пераважна на польскай мове. На тэрыторыі Беларусі надмагільныя надпісы на тыпавых помніках (стылізаваных ці вертыкальных крыжах) выбіты пераважна на польскай мове, але сустракаюцца надпісы і эпітафіі на нямецкай, асабліва, калі гэта індывідуальны помнік ці пахаваны афіцэр. Па-трэцяе, большасць нямецкіх і змешаных некропаляў маюць агароджу у выглядзе бетонных слупоў (дзе-нідзе з металічнымі ланцугамі), на якіх выбіты крыжы, а таксама ўмацаваныя каменнем земляныя валы (пахаванні

ў в. Пронькі, п. Засвір, в. Карабаны, в. Буйкі, в. Канстанцінава). Па-чацвёртае, на пяці некропалях усталяваны металічныя ці драўляныя крыжы, помнікі, памятныя пліты. Так, на воінскім некропалі ў в. Буйкі ўсталяваны металічны крыж і памятная пліта. У цэнтры воінскага некропаля ў п. Засвір знаходзіцца група з трох металічных крыжоў і чугунная памятная пліта. У в. Карабаны часткова захаваўся ўнікальны помнік з камяня: на надмагіллі сядзіць нямецкі салдат, які трымае ў руках апушчаны меч і шчыт. Нажаль помнік разбураецца і патрабуе неадкладнай рэстаўрацыі. У в. Канстанцінава ўсталяваны дубовы крыж, які некалькі разоў падымалі і ўмацоўвалі мясцовыя жыхары [2, с. 670]. У курортным пасёлку Нарач добра захавалася індывідуальнае нямецкае пахаванне, на якім усталяваны помнік вышыней 1 м з эпітафіяй на нямецкай мове. На паўночна-ўсходнім ускрайку в. Пронькі ў цэнтральнай частцы некропаля знаходзіцца каменны помнік з надпісам на нямецкай мове: “Героям 80-й рэзервовай дывізіі” і вялікі металічны крыж з памятнай чыгуннай плітой. На паўднёва-заходнім ускрайку в. Пронькі ў цэнтры некропаля размешчаны адрэстаўраваны Народным саюзам Германіі масіўны помнік з надпісам на нямецкай мове: “Героям 250-га рэзервовага пяхотнага палка”, які датуецца 1916г. Па-пятае, некропалі, што знаходзяцца ў межах грамадзянскіх могільнікаў, амаль не дглядаюцца, помнікі разбураюцца, нярэдка, тэрыторыя воінскіх пахаванняў занятая больш познімі пахаваннямі мясцовых жыхароў, напрыклад, некропаль у в. Карабаны. Па-шостае, для некаторых індывідуальных помнікаў і надмагільных плітаў характэрна выява апушчанага мяча або мяча перакрываванага з лаўровай галінкай.

На тэрыторыі Мядзельскага раёна у п. Нарач у цэнтральнай частцы старых каталіцкіх могілак знаходзіцца змешаны некропаль, на якім пераважаюць пахаванні нямецкіх салдат, захавалася некалькі рускіх. Наяўнасць змешаных пахаванняў сведчыць аб тым, што абодва бакі выконвалі нормы міжнароднага гуманітарнага права па пытаннях пахавання загінуўшых ваеннаслужачых у залежнасці ад занятай імі ў выніку баёў тэрыторыі. На гэтым некропалі ўсталяваны пастамент, вышыней прыкладна 4 м, на вяршыні якога фігура раскінуўшага крылы арла, на барэльефе ёсць выявава мяча і лаўровай галінкі, захаваўся надпіс на нямецкай мове: “У гонар і памяць героям, паўшым за сваю Айчыну. XXI армейскі корпус”. Вакол пас-

тамента складзены крыжы, якія захаваліся ад страчаных пахаванняў, бо хаця тры участкі некропаля і агароджаны каменнымі слупамі, але яны блізка прымыкаюць да грамадзянскіх пахаванняў, якія нібы паглынаюць вайсковыя, таму частка пахаванняў страчана ці разбураецца. Справа ў тым, што ў в. Нарач Мядзельскага раёна з 1916 г. знаходзіўся штаб германскага корпуса, захавалася царква, якая была ўладкавана пад нямецкі лазарэт, таму пахаванні тут даюцца 1916-1917 гг.

Такім чынам, большасць воінскіх некропаляў на тэрыторыі Мядзельскага раёна маюць шэраг аднолькавых рыс. Па-першае, пахаванні абодвух бакоў з’явілася ў прыфрантавой паласе, пры шпіталях, на сельскіх ці гарадскіх могілках амаль адначасова ці за кароткі тэрмін, калі забітых (памерлых ад атрыманых раненняў) хавалі неўзабаве пасля баявых дзеянняў. Па-другое, адметная рыса воінскіх пахаванняў перыяду Першай сусветнай вайны наяўнасць змешаных некропаляў. Па-трэцяе, індывідуальныя надмагіллі захаваліся пераважна на нямецкіх ці змешаных некропалях. Па-чацвёртае, над безымяннымі магіламі, якія знаходзяцца на нямецкіх ці змешаных некропалях, таксама ўсталяваны тыповыя помнікі з надпісамі на польскай мове: “невядомы нямецкі салдат” ці “невядомы рускі салдат”. Па-пятае, да сёняшняга дня большасць аб’ектаў не маюць ахоўнага статусу, бо, за выключэннем трох брацкіх магіл рускіх воінаў, яны не ўключаны ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь.

Выкарыстання крыніцы і літаратура

1. Барыс, С.В. Нарачанскі край: ад Спяглянкі да Вялікі / С.В. Барыс, А.С. Рогач. – Мінск : Зміцер Колас, 2016. – 507 с.

2. Богданов, В.А. Воинские захоронения Первой мировой войны на территории Беларуси: современное состояние // Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Смаргоншчына: трагедыя, гераізм, памяць: матэр. Міжнар. навук.-практ. канф. (Смаргонь, 18-19 мая 2007 г.) / навук. рэд. А.М. Літвін, У.В. Ляхоўскі ; рэдкал. : М.У. Мясніковіч [і інш.]. – Мінск : Чатыры чвэрці, 2009. – 740 с. – С. 666-678.

3. Вабішчэвіч, А. Стан і захаванне воінскіх пахаванняў Першай сусветнай вайны ў Заходняй Беларусі ў 1921-1939 гг. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2014. – № 9. – С. 15 – 22.

4. Версальский мирный договор / полный перевод с французского подлинника под ред. Ю.В. Ключникова и Андрея Сабанина. – Москва : издание Литиздата НКВД, 1925. – 198 с.

5. Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь / склад. В.Я. Абламскі, І.М. Чарняўскі, Ю.А. Барысюк. – Мінск : БЕЛТА, 2009. – 684 с.

6. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць / Акадэмія навук БССР, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. – Мінск : Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1987. – Кн. 2. – 307 с.

7. Подорожный, Н.Е. Нарочская операция в марте 1916 г. / Н.Е. Подорожный. – М. : Воениздат, 1938. – 178 с.

8. Смольянинов, М.М. Нарочская операция Первой мировой войны // Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Смаргоншчына: трагедыя, гераізм, памяць: матэр. Міжнар. навук.-практ. канф. (Смаргонь, 18-19 мая 2007 г.) / навук. Рэд. А.М. Літвін, У.В. Ляхоўскі ; рэдкал. : М.У. Мясніковіч [і інш.]. – Мінск : Чатыры чвэрці, 2009. – 740 с. – С. 313-322.

9. Цитович, Б.Б. Музеефикация следов Первой мировой войны // Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Смаргоншчына: трагедыя, гераізм, памяць: матэр. Міжнар. навук.-практ. канф. (Смаргонь, 18-19 мая 2007 г.) / навук. Рэд. А.М. Літвін, У.В. Ляхоўскі ; рэдкал. : М.У. Мясніковіч [і інш.]. – Мінск : Чатыры чвэрці, 2009. – 740 с. – С. 688-708.

10. Шарков, А.В. Воинские захоронения Первой мировой войны в Беларуси / А.В. Шарков, В.Д. Селеменев. – Минск : НАРБ, 2010. – 188 с.

11. Шумский, В.В. Некоторые уроки Первой мировой войны. Воинские захоронения периода Первой мировой войны на территории Республики Беларусь // Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Смаргоншчына: трагедыя, гераізм, памяць: матэр. Міжнар. навук.-практ. канф. (Смаргонь, 18-19 мая 2007 г.) / навук. Рэд. А.М. Літвін, У.В. Ляхоўскі ; рэдкал. : М.У. Мясніковіч [і інш.]. – Мінск : Чатыры чвэрці, 2009. – 740 с. – С. 121-146.